

Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században.

(Folytatás.)

2. *Dávid Ferencz irodalmi jelentősége.*

A XVI. század protestáns polemikusainak megítélésénél az irodalmi szempont ez: mennyiben táplálták, irányították koruk s társadalmuk gondolkozását. Mert e korban a könyvek leirt beszédek, az írók pártok vezérei; következőleg a polemikus jelentőségét a szónok, bölcselő, esetleg a költő jelentősége szükségképen kiegészíti. Dávid legfőbb érdeme az unitárius gondolat kifejtése. Azonban e gondolat hatása a maga idejében kisebb volt annak jelentőségénél. Nehány évtized mulva pedig eszméjére homály borult; mert a következő századok unitárizmusa inkább sociniánizmus, mint Dávid-féle. A XVII. században vivott élet-halálharc idején a Hunyadi Demeter szövegezte s Báthory által Blandrata közbenjárására jóváhagyott Confessio alkotta az egyistenhit alapját.

Nagyobb hatása volt Dávidnak a magyar gondolkodás egyetemes fejlődésére. Ő az első, ki kora figyelmét a vallás sociális tartalmára irányította s a társadalom észszerű fejlődését sürgette oly időben, midőn hazánkat az erkölcsi züllés, a politikai egyenetlenség s az elerőtlenedés bukással fenyegette. Mind e hatások teljes mértékben csak a XIX. század második felében fejlődtek ki s a Dávid-féle unitárizmus napjainkban éli virágkorának kezdetét.

Költészetével Dávid a nemzeti rajongók közé tartozik. Első *Elégiájában*, mely műfajilag óda s melyet Meggyesi Ferenczhez,¹ első pártfogójához irt, gyönyörű distichonokat szentel a

¹ Meggyesi F.-ről l. *Haner*: Hist. 251 l. s ehhez kommentárul *Jakab E.* D. F. E. 8 l. Ez elégia előszava Pesti Gáspárhoz intézve. Egyháztörténeteink

haza sorsának. Pálfi Márton¹ igen helyesen utalt azon rokon hangulatra, mely ez Elégia s Kisfaludy Károly Mohácsa között van. Az *Amantibus veri'atis*, a *Dehortatio et descriptio tripersonati* s a *börtönben irt elégiája*, bár nem csupán költői czélt szolgálnak, azt mutatják, hogy Dávidban értékes költői tehetség volt s e tehetség olykor meglepő szépen nyilatkozott. Költészete, a mennyire e kevés emlékből — ide számítva zsoldárfordításait is — kiolvasható, a politikai eszméket szerencsésen vegyíti a vallással. Különösen a börtönben keletkezett elégiája áhítatos, mint a kétségbe esett ember imája s megrendítő mély gondolataival, mint azok tépelődései, kik tudják, hogy e földön önerejükön kívül semmi támaszuk. Nem egy kifejezésnél a *De profundis*, másutt a zsoldárok jutnak eszünkbe. Maga nem tartott sokat költő voltára; már 1550-ben azt írja, hogy a lehunyó nappal fogyton fogy benne a hév s a költészet szent berkeit kerüli. Csak a legnagyobb szükség, a legsanyargatóbb szenvedés tudott lelkéből költeményt kiváltani; egyébként filozófus volt. Stancarot első vitájuk alkalmával megróttá, a miért nem hallgatott Basiliusra, ki „értelmét féken tartja“ s utolsó nyilatkozata is ez: „Mi most rabbá téve elménk józan sugallatát, tévtanokat tartunk igaz hitnek.“ Dialektikus erejét a skolasztika filozófiája táplálta. Meg nem nevezett forrásul Albertus Magnus okoskodását többször felhasználta; megnevezett mesterei a biblia, Platon, Erazmus, Melanchton, Kálvin, Serveto, Ágoston, Ambrosius, Hieronymus, Chrisostomus, Arius, Athanasius, Hilarius, stb. mindenek fölött azonban Aquinói Tamás. Különösen első irataiban lépten-nyomon feltűnik e „szerzetes Aristoteles“ hatása.

Pestiről csak ennyit tudnak: „consiliarius ac protonotarius locumtenentis regiae Maiestatis in Hungaria.“ Kiegészítésül ideiktatom a rávonatkozó adatokat. *Szinnyei József* (Magyar írók élete s művei) a Könyvszemle (1878: 25—26. l.) alapján azt írja, hogy P. G. paulinus-szerzetes, 1522-ben a pálosrend erdélyi vikáriusa, ki Krakkóban 1531—32.-ben két latin nyelvű munkát adott ki. 1531-ben szászrégeni hitszónok (Tört. tár. 1891: 122. l.) *Thaly Kálmán* szerint (Figyelő 1878: 395 l.) Statileo erdélyi püspök életében 1537-ben Gyulafehérvárt kanonok és ugoesai főesperes. Valószínűleg ugyanő az a Gabriel pannonius Pesthinus is, aki 1542-ben Kassáról Izabella királynénak levelet ír (közölve Thalynál i. h.). 1545. III. 22.-én Fráter György megbízásából a portára viszi a brassóiak 3 aranyos kupáját (Arch. ért. 1908: 205 l.)

¹ „Dávid Ferencz, a humanista költő“, Ker. Magv. XLIV. 1909. 92 l. Itt közli Pálfi az Elégia sikerült fordítását is.

Kezdetben e nagyszámu praeceptor miatt nem beszélhetünk Dávid önálló bölseletéről, időmultán azonban olvasmányai, tapasztalatai önálló ítéletekben fejeződtek ki. Filozófiájának legértékesebb sajátossága következetesen keresztülvitt alapgon-dolata: az egyéniség tisztelése. S ezt annál igazabb meggyő-ződésből vallotta, mert maga is e gondolat alapján kívánta a gondolatszabadságot.¹

Filozófus természete minden írásában megnyilvánult. Soha sem tud mulattató lenni s a ridendo dicere verum — mit Jakab Elek Dávid fősajátságául szeret emlegetni² — komoly (és nem verses szatirikus) irataiban sehol sem található. Ennek a véleménynek igazságát bizonyítják predikációi is. — 1569-ben jelent meg „*Első része a szent írásnak külön-külön részeiből vett prédikációknak.*“ E kötet három részre oszlik: 13 beszéd szól az Atya Istenről, 35 a Jézus Krisztusról, 8 a szentlélekről. Mint a czim is mutatja, ez a kötet *első* része nyomtatásra szánt beszé-deinek. Az előljáró beszéd szerint „a végre, hogy a hívek a Háromság Isten bélyegét homlokukról levehessék, a prédikációk kinyomtatásának munkáját és gondját magára vette.“ E kötet hát csak a trinitasról s a trinitas ellen szól. „A keresztény tudomány több czikkelyeiről is fog irni“. Következőleg hiányos munka, csak ebből a kötetből következtetni Dávid szónoklataira. A szent-háromság bizonyítása s czáfolása — miképen erről Simén Domokos kitünő monografiája is tanuskodik — sokkal elmé-letibb munka, semhogy a gyakorlati értékű s hatású prédikálás tárgya lehetne. Ha mégis megpróbálkozik vele a szónok, a siker vagy sikertelenség, mely vállalkozását kíséri, pusztán a mellett tanuskodik, mennyire jó theoretikus az illető. Az a cél, hogy „az együgyű tanítóknak és lelkipásztoroknak néminemű forma adatnék elejökbe, a mit kövessenek, mikor az Atya

¹ A filozófus Dávidról *Erdélyi* János különben értékes munkájában („A bölselet Magyarországon“) nem tesz említést; *Mitrovics* Gyula figyelmét is kikerülte („A magyar bölseleti irodalom vázlata“); sőt *Jakab* Elek D. F. monografiája sem említi Dávidnak e korszakos jelentőségét. *Hegler* tübin-geni theol. tanár a Realencyklopädieben (für. prot. Theol. u. Kirche. 4 köt.) Dávidról írott cikkében mellékesen érinti D. vallásbölseletét. *Baur* (Dogmen-geschichte) szintén szól D. filozófiájáról, ha röviden is.

² „A vitakozást találó ötletek, éphumor, szikrázó élcz, olykor a guny kimélettel használt fegyverével tette változatossá.“ D. F. E. 160 l. E sorok igazságáról én nem tudtam meggyőződni.

Istenről, annak egyetlen Fiáról és a Szentlélekről tanítani akarnak — legfőlebb annyit módosít a mondottakon, hogy ez értekező beszédek külformájára is föl hívja a figyelmet.¹ Külforma tekintetében Dávid mereven ragaszkodik a hármas felosztáshoz. Dr. Kiss Ernő említett tanulmányában behatóan fejtegeti Dávid prédikációit; megvizsgálván néhány beszédének tárgyát s a rajta átvonuló gondolatsort, megemlékezvén a részek között kevés összefüggésű hármas felosztásról, úgy találta, hogy e prédikációk csaknem mind dogmatikusak: vallásának tételeit magyarázza bennük a szónok. E dogmatizmus közös sajátossága a reformáció, sőt az ellenreformáció szónokainak is, s mint Heinrich Gusztáv bizonyítja, eredete Luthernél található.

A szónok Dávid — legalább a ránk maradt emlékek tanúsága szerint — nem éri fel a filozófust, beszédeiből hiányzik a szónok költői emelkedettsége, vagy a tartalom népiessége. S mégis, ha hinnünk lehet Schesaeus följegyzéseinek,² Dávid a szószékről is nagy hatással hirdette Istennek igéjét; a hagyomány szerint pedig 1568-ban a gyulafehérvári vitáról hazatértében egyetlen beszédével áttérítette Kolozsvárt az unitárius hitre.³ E tény magyarázatát Dávid személyiségének, szónoklási módjának egyéni sajátosságaiban találjuk.⁴

¹ Dr. Kiss Ernő („D. F. mint szónok“. Ker. Magv. XLII. 1907. 65—87 l.) becses tanulmányának az a hiánya, hogy nem hangsúlyozza eléggé, miszerint e kötetben levő beszédek közül egyben sincs meg a hit erkölcsi részének gyakorlati irányú magyarázata, tehát oly rész, a melynek kifejtéséhez nem csupán elméleti készség, de életismeret, közvetlenség s mindazon kellékek szükségesek, a melyek a szónok beszédeiből kitetsző egyéniséget adják. A szónok Dávid megítéléséhez nélkülözhetetlen eme beszédck (pedig kiadásuk tervbe volt véve) — fájdalom — nem maradtak reánk.

² V. ö. Ker. Magv. 1879. XIV. évf. 104—105. l. Schesaeus ódájának 17—18. sorát.

³ E hagyomány — tudtomra — *Uzoni Fosztó* unit. egyház tört. I. 105. lapról indult vándorútjára. Megvan Szentábrahámínál, Aghnál, Székely Sándornál (62. l.), Jakabnak Dávidról (I 128.) s Kolozsvárról írott monografiájában (II. 183.) forrás idézés nélkül. A kő történetét l. Ker. Magv. 1884. 259. l. (A templom mellett elhelyezett kőbe 1884-ben emléktábla vésetett *hibás* évszámmal — 1566 —).

⁴ V. ö. *Beöthy* Ákosnak Kossuthról, mint szónokról irt tanulságos sorait. (Magyar államiság, II. 403—440. l.) Dávid testi formájáról nem maradt fenn egyetlen emlék sem. *Kriésch* Aladárnak „Az 1567.-ki tordai országgyűlés kimondja a vallás szabadságot“ cz. történeti festményén (sikerült

Dávidnak irodalomtörténeli jelentősége irodalmi agitátorságában rejlik. Nem csupán a vitatkozásoknak magyar nyelven való tartását értem ezen, inkább a vita provokálását¹ s ezáltal úgy a közvetlenül érdekelteknek, valamint tágabb körben a magyar közönségnek az eszmék harcába való vegyítését. Agitátori erejével csak Melius és Pázmány ér fel; higgadt kitartását senki sem multa felül.

Magyaros nyelvérzékére azt jegyezzük meg, hogy olykor meglepő szép stilisztikai figurákat használ, csak úgy ontja a jelzőket, mint a mező virágait; másutt aztán mint az útas, ki meredek hegyre igyekszik, lassú, szinte vontatott, ilyenkor stilusa gyakran magyartalan. Azonban sohasem erőtlen. Műveiben sok az új szó, egy némelyike megmaradt a következő századokban is.

A lutheránus Dávid polemiái.²

1. *Stancaroval.*

Stancaro 1554-ben érkezett Kolozsvárra. Első dolga hiveket szerezni Krisztus embersége s Krisztus nem imádása tanának. Heltai ennek gátat vetendő, vitát kezd. Legyőzetik s az ifju protestáns Kolozsvár erősnek vélt lutheránizmusa meginog. Ez időben tér ki a római hitből Dávid s megy szülővárosába iskola-mesternek. Theologiai készütsége még csak az egyházatyák, Luther s a biblia tanításain alapszik, de készsége, temperamentuma nyílt föllépésre izgatja a világlátott, nagytudományú Stancaro ellen. A sorsüldözötte vándort az ifju merészsége meg-

reproductiója a Szilágyi-féle magyar tört. collect. V. köt.-ben) Dávid alakja képzelet utáni eszményítés (V. ö. *Varga Dénes* A tordai unit. gimn. tört.) Ugyszintén a kolozsvári unit. koll. disztermében levő relief is. (Ennek reproductiója a *Boros* szerkesztette „Unit. Koll. írásban és képben“ cz. füzetben).

¹ *Gelei Katona* írja („Titkok titka“, Ajánló előbeszéd, 21 l.): „Így akar a bölcs Isten minket az Írásoknak szorgalmatosban való vizsgálta-
tásokra és a gyakorlatos vigyázásra s könyörgésre serkentetni, egyébként ha azok (t. i. az unitáriusok) ösztönül oldalunkban nem volnának, eltu-nyulnánk.“

² *Schwarz* értekezését (Archiv des Vereins für Siebenb. Landes-
kunde. N. F. 1857. II. köt.) a Pokoly által ajánlott (Egyh.-tört. I. 104 l.) kritikával használtam.

lepte, pillanatra megszakította téritői munkáját s izgatottan tekintett e spectaculum által elbűvölt tömegre. Dávid, mint a ki érzi, hogy ura helyzetének, nyugodtan tűrte a súlyos pillantásokat. . . Rövid idő múlva Stancaro vesztett ügygyel távozott Kolozsvárról. Az ősszel tartott széki zsinat megpecsételte Stancaro bukását Erdélyben. Dávid e zsinat jegyzőkönyvét vitáirat alakjában 1555-ben Dialysis ezimmel kinyomatta. Nem tartozik az irodalomtörténet körébe mérlegelni, hogy dogmatikai szempontból melyikük állítása erősebb, morális következtetéseket sem vonunk le az ember lelki üdvösségére vonatkozólag. A mi feladatunk vizsgálni, vajjon e vitában minő volt Dávid gondolkozásmódja.

Általános tájékoztatóul maga a Dialysisben ezt írta: „Isten szavát hinnünk kell, ha értelmünk fel nem fogja, vagy ellenkezőt javall is“. Ha Dávid e kijelentésének az volna jelentése, hogy egyéni hitére nézve ezen elv az iránytadó: semmi megjegyzésünk nincs rá. Azonban Dávid ezt tudós vitában tudományos meggyőződéseképpen hirdette s ez nagy tévedés! Igaz, 20 év múlva egészen másként fog gondolkozni. Érdekesen sorakoznak e mellé egyéb kijelentései is, melyek közül csak e logikai okoskodását idézem: „A személyeknek nem tulajdonaik észlelet tárgyai, hanem cselekvényeik, ezek pedig különzetesek és nem együttesek“. Ma úgy tudjuk, hogy a cselekvés a fogalomnak — mit Dávid személynek nevez — épp oly tulajdonsága, mint egyéb „tulajdonai“.

A legyőzött Stancaro¹ 1557-, majd 1558-ban újra megmérkőzik Dáviddal, e vitái azonban tisztán theologiai jelleműek, mint az Apologia s az Acta Synodi in Oppido Thorda mutatja.

A Dialysis eceletans foglalhatja a lutheri hitnek, mely benne nemcsak a Stancaro unitárizmusa, de Kálvin tételei ellen is védve van. Dávid lelke egész áhítatával vallja mestere tanait. A szókötésekben, mondatfűzésben, a tárgy őszinte szeretetében nem egyszer látni lehet a későbbi Dávidot, azonban még sok

¹ Melius 1561-ben Debreczenben kiadott „A közbenjáró Christusról“ írott könyvében (v. ö. *Kanyaró*: Prot. vitáiratok. Könyvszemle, 1896. 329.) ezáfolja Stancarot (valamint Arany Tamást). E könyvét csak Arany Tamás tévelygéseiről írott munkája VII. orvénkségének e soraiból ismerjük: „Ezt megbizonyítottuk abban a könyvben, kit Deákul s Magyarul is irtunk a Közbejáró Krisztusról“. V. ö. *Szabó K.*: R. M. K., I. 22. 1.

elfogultságot le kell vetkőznie, sok homályosságot meg kell világosítania önmagában s a szent atyák mellett több figyelemben kell részesítenie a legyőzöttnek tartott Stancaro éles logikáját, mert az ő jelölte úton fog haladni majdan.

2. *Kálmáncsehivel.*

Dávid Ferencz elvégezvén tanulmányait a Ferencz-rendiek kolozsvári iskolájában, papi pályára lépett. A trienti zsinat előtt a katolikus papnövendékeket — theologiák hiányában — káptalani és monostori iskolákban képezték ki, vagy alkalomadtán külföldre küldték. Így került Dávid a gyulafehérvári káptalani iskolába. Itt érték a Németországból kiinduló reformáció hullámai s a régi hit öreg tanait itt tanulta meg az új hit dogmáival. Az a vallás, melyet iskoláiban elsajátított, nem az orthodox katolikus felfogásé volt, Erázmus tanításai módosították azt; tanárai s előjárói között is többen nyíltan vagy titokban pártolták az új hitet. Így Bebek Imre Dévai Biró Mátyást segítette külföldi tanulmányaiban. Csáky Mihály, Kolozsváry Péter és Verancsics Antal nyíltan megvádoltattak újhítőségükért, Meggyesi Ferencz, Pesti Gábor közbenjárására, magát Dávidot pártfogolta wittenbergi tanulásakor; Károlyi Sebestyént és Kálmáncsehi Sánta Mártont pedig az egyháztörténelem nem is a katolikusok, hanem a protestánsok közé sorozta.

A mikor tehát 1556-ban, hosszas bolyongása után, Petrovicsal Kálmáncsehi Erdélybe jött, régi ismerősök fogadták. Megnyerő modora, jeles szónoki talentuma találkozásuk óta mit sem változott, csak egyben nem lehetett ráismerni s ez: vallásos nézetei. Azt mindenki tudta róla, hogy az új hit híve, sőt az is köztudomású volt, hogy a lutheri formulát Melanchton tanításai szerint módosította; az azonban már meglepetés volt, hogy az úrvacsoráról zwingliánus-nézeteket táplált s Kálvin politikai aspirációkkal átszőtt theológiáját „magyar vallás“ elnevezéssel a „Keresztyén szabadság“ s „apostoli egyszerűség“ jegyében hirdette. A kolozsvári papok, élükön Dávid Ferenczcel, kezdetben magánvitákban tiltakoztak ez újítások ellen. Kálmáncsehi erre írásba foglalta beszélgetéseiket s közreadta. Dávidék sem késtek hasonlóval, sőt mesterük példájára a templom ajtajára is kifüggesztették tiltakozásukat. Ez eljárásoknak meg lett

az az eredménye, hogy 1557 jun. 13.-ra Kolozsvárra zsinat hivatott össze. Kálmáncsehi megbetegedvén, nem jelenhetett meg, hivei kellő készülség hiányában visszaléptek a vita elől: a Consensus czimmal kiadott jegyzőkönyv-vitairat akadály nélkül kárhoztathatta a szakramentariusokat. E közértelemmel hozott határozat azonban nem elégített ki mindenkit, némelyek Melanchton véleményét is hallani kívánták az új elvekről. Mire Melanchton válasza megérkezett, Kálmáncsehi az örök béke hónapja költözött s az 1558 május 1.-én megtartott tordai zsinat fölösleges buzgósággal hangoztatta rosszalását a halottról. E zsinat jegyzőkönyvét is Dávid készítette sajtó alá Acta Synodi czimmal.

E könyv a reformáció külső történetére különösen becses adatokat tartalmaz; irodalomtörténeti szempontból s ezt mondhatjuk a Kálmáncsehivel való vitákról általában — csupán az a jelentősége, hogy megláthatjuk benne a gondolatokat, melyek Dávid lelkét a kálvinizmus felé irányították. Egy dolgot mégis külön kell hangsúlyoznunk s ez az a komolyság s tisztelet, mivel Kálmáncsehi illetve van a Consensusban is, meg az Acta-ban is. Ez a régi tanítvány hálája a régi mester iránt. Szép vonása e zord vitáknak!

Kálmáncsehi legyőzése Dávidnak kedves emléket szerzett: Schesaeus Keresztély, a kolozsvári egyház szász nemzetbeli papja, „Tisztelendő Dávid Ferencz úrnak, a kolozsvári egyház lelkészének és az erdélyi egyházak superintendensének“ czimmal ódát irt latin nyelven. (Hegedüs István 1879-ben magyarra fordította s közölte a Ker. Magv.-ben.)

A kálvinista Dávid polemiái.

Heblerrel.

Az 1558-ik esztendő Luther követőire nézve szerencsével kezdődött. Januárius folyamán megkapta Kolozsvár Melanchton levélbeli válaszát. A csendes véralkatú, békés Melanchton a zavargások kikerülése végett azt ajánlá, hogy csak a legfőbb állításokat tartsák sérthetetlennek, a lényegtelen s külső dolgokban a zavargóknak engedni kell. Hiába a békéltetés, az ellentétek jobban ki voltak élesítve, semhogy az egyetértésre gondolni is lehetne. Az április 3-án szétoszlott kolozsvári gyűlés kijelentette: „A szakramentáriusok felekezete eltiltatik s a wit-

tenbergi egyháznak Melanchton sajátkezű iratában kifejtett ítélete szerint eltörlendőnek véleményeztetik.“ Szóltott pedig e véleményezés a május 1.-én Tordán zsinatra összegyűlt papságnak, főleg a zsinat elnökének, Dávid Ferencznek. A tordai zsinat lefolyása viharhullámos vala. Egyfelől Dávid s elvtársai, kezükben Melanchton levelével s az ágostai Confessióval, másfelől az elhunyt Kálmánesehinek nem nagyszámú hívei, élükön Szegedi Lajossal. Mindenik fél legjobbjait állította sikra s bárki győzzön is, — a másik bukása nem szégyenletes. A vita oly heves volt, hogy még a esöndes véralkatú Heltai is a félelmes vitatkozók közé tartozott. A vitatkozás eredménye a szakramentáriusok legyőzete.

Alig egy hónappal a tordai zsinat után a rendek Gyulafehérváron országgyűlésre jöttek össze (1558. jun. 5.). A hit dolgában végezék: A vallásügyről őfelségének tetszése az, a mi a közelebbi országgyűlésen határozottatott, t. i. kinek-kinek szabadság adatik a régi vallást régi szertartásaival és formáival, vagy Luther vallását követni a wittenbergi eklézsia tanítása szerint. Meghatározták továbbá azt is, hogy az új felekezetet senkinek háborgatnia nem szabad. Ez az első kedvezés a kálvinizmusnak Magyarországon s Dávid sietett is azt a maga javára fölhasználni.

Dávid Ferencz 1559 nyarán lett kálvinista, a lutheránus egyház véglegesen 1560 jan. 10.-én közösi tette ki, a megyyesi zsinaton. Hogy miként szervezte új egyházát s minő tanokat foglaltak írásba az 1559. aug. 18.-ik nagyváradi zsinaton Meliussal egyetértőleg — egyház és dogmatörténeti szempontból ugyan fontos, de ránk nézve most nem az. Irodalomtörténeti szempontból mellőzhetjük az 1560. jan. 10. Heblerék ellen tartott megyyesi, nov. 2. marosvásárhelyi zsinat ismertetését is. Az 1561. febr. 6.-iki megyyesi zsinatról is elég annyit megjegyeznünk, hogy hitbeli állásfoglalásuk megítélésére Dávidék ez alkalommal határozottan Genfet tarják illetékesnek. A Defensio s Modus Concordiae mint tisztán dogmafogalmazványok ép úgy kívül esnek vizsgálatainkon, mint az 1559–1564-ig tartott országgyűlések vallásügyi végzéseinek fölemlítése. 1564 tavaszán mérkőzik utoljára a kálvinista Dávid a lutheránus Heblerrel Nagyenyeden. Utjuk itt nemcsak örökre elválík, de Dávid gondolkozásában is új fázis kezdődik.

Itt találkozott az unitárius Blandratával!

Az unitárius Dávid polemiái.

1. *Károlyi Péterrel.*

1563-ben az enyedi zsinat alatt meghalt Molnár Gergely, a kolozsvári iskola igazgatója. Helyét a Wittenbergből hazahívott s ekkor mindössze csak husz éves Károlyi Péterrel¹ töltötték be. Károlyi tehetségéről azon adat alapján, hogy 29 éves korában, Melius után, püspökké választották, a legjobb véleménynyel lehetünk. Ő volt az első, ki az unitárius Dáviddal vitát kezdett. Az amugy is régóta gyanított antitrinitáriusságot egy iskolalátogatás alkalmával lobbantotta a superintendens szemére, ki e támadást szavának legyőzhetetlen erejével igyekezett visszaverni. Lampe-Ember Egyháztörténete azt hagyta emlékezetül, hogy közöttük a szóbeli vitát megelőző könyvpolemia is volt. E vetélkedés irodalmi jelentősége az, hogy az unitárius nagy hitviták kezdetének határjelzője.

A különbség ez alkalommal közöttük még csak annyi, hogy Dávid a Károlyi tanította trinitas helyébe, mely Istent lényegében egynek, személyében háromnak jelentette, az egyistenséget állította.

Károlyi érezve, hogy itt nemesak az ő és Dávid véleményének küzdelméről van szó, de sokkal nagyobb jelentőségű ügyről, az erdélyi kálvinizmus válságáról: magára hagyva veszendő egyházát, sietett Meliust értesíteni a beállott veszedelemről.

A n.-váradí eklézsiában találván újabb munkakört, Károlyi nem szünt meg Dávid ellen prédikálni. Részt vett a gyulafehérvári és n.-váradí hitvitákon; 1567-ben az előző évi gyulafehérvári zsinattal kapcsolatban írásban megtámadta Dávidot, mire ez e hitvita érveinek bővebb kifejtésével felelt; 1568-ban Czeglédi Györggyel közösen könyvet ír a Háromságról, szintén az unitárius fölfogás ellen; 1570-ben újabb két könyvvel támadta meg az egyistenhivóket. Ez alkalommal a *Brevis explicatio* cziműre Sommer János felelt.

Károlyi helyét az irodalomtörténetben eképpen jelölhetjük meg: ő volt Melius leghűségesebb bajtársa.

¹ Károlyi életrajzát l. *Bodnár* Magy. irod. tört. I. 156—162. 1.

2. *Meliusszal.*

Melius¹ Károlyi h iradására legelőször is saját egyházát szervezte az 1567. februárius 24—26.-iki debreczeni zsinaton. Az egyházigazgatásra vonatkozó ú. n. Melius-féle kánonokon kívül a szentháromság védelmére az erdélyi unitáriusok ellen *Brevis confessio*-t készített, melyet latin s magyar szöveggel ugyanazon évben Debreczenben kinyomatott. Ez volt a hadüzenet.

Dávidék harezra készen várták a támadást. Minthogy Heltai ekkor még nem követte Dávidot újításában, Blandrata közbenjárására a fejedelem N.-Váradról Gyulafehérvárra hozatta Hoffhalter Raffael nyomdájával együtt. Ekép nyomda lévén, a polemikus iratok elkészítéséhez láttak.

Az 1567.-ik² évben három, illetőleg öt mű látott napvilágot unitárius írók tollából. Első a *Refutatio scripti Melii* négy részben. Az első rész Meliusnak s az erdélyi unitárius papságnak confessioját tartalmazza; a másodikban Melius hitvallása van bírálva; harmadikban Melius több állítását ezáfolják az eszperesek s ellenthesiseket állítanak fel; a negyedikben Stancaronak a közbenjáróról való tanításával szemben a maguk nézetét adják. A fejedelemhez intézett ajánló beszédet a „kiadó eszperesek” írják, a miből bizonyosnak látszik, hogy ez nem egyéb, mint az 1567 szept. 1.-én Marosvásárhelyen tartott zsinat jegyzőkönyve. E kitételekből, melyek egyszersmind a könyv tartalmáról is fölvilágosítanak: „Nincs nagyobb esztelenség, sőt lehetetlenség, mint külső erővel kényszeríteni a lelkiismeretet” és „Mint Krisztus Urunk, időben és böleseségben nevedett Isten és ember előtt, úgy tökéletesednek ők (Dávidék) is minden nap” — ráismerhetünk Dávid fogalmazására.

Mielőtt tovább mennénk, vessünk egy pillantást e polemia kezdési módjára. Ime: Melius a Tiszavidék 17 egyházmegyéjének lelkészeivel megalkotott s a magyarországi kálvinista-

¹ V. ö. *Kanyaró*: Protestáns vitairatok Melius idejéből. Magy. Könyvszemle, 1896. IV. 321—338.

² *Kanyaró*: Prot. vitairatok, i. h. 331—333. l. Ha Kanyaró állítását elfogadjuk, úgy a De falsa et vera megjelenését 1568-ra kell tennünk. Abban azonban én semmi lehetetlenséget nem látok, hogy a De falsa előszavát Dávid 1567 augusztus 7.-én írta; hiszen az a körülmény, hogy Hoffhalter Raffael 1568 januárius- vagy februáriusában meghalt, a nyomdája összes kiadványainak késését természetes módon okozhatta.

egyház alapvető hittételeinek megdöntésére hívja föl az újítókat. Dávidék a Refutatióban új egyházuk dogmáit állítják annak ellenébe. A mikor így a dogmatikai álláspont tisztáztatott, mindkét fél hozzálátott saját felfogásának megokolásához. Ha lehet élni e kifejezéssel, az egész polemia deductiv jellegű. Az elsőség ez alkalommal a Dávidéké: két latin és két magyar műben nyilatkoznak. A *De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione* és a *De vera unius Dei patris, unius domini nostri Jesu Christi* Jakab Elek szellemes megfejtése szerint a latinul beszélő intelligens társadalomnak volt szánva; a *Rövid útmutatás az Istennek ígéjének igaz értelmére* és a *Rövid magyarázat, miképpen az Antikrisztus az igaz Istenről való tudományt meghomályosította* — csak a magyarul tudó népnek.

A *De falsa* és a *De vera* tulajdonképpen egy munkának két része, két czimlappal, melyek hátára van nyomtatva a tartalomjegyzék. A *De falsa* IV. fejezete 8 illusztrációval volt ellátva, melyekből az 1., 3. a katolikusokat, a 2., 4—6., 8. a kálvinistákat, a 7. kép Stancarot figurázta. E képeket Császmái István¹ készítette.² Simén Domokos szerint e mű kiváló szakismerettel, az egyházi atyák munkáinak, a XVI. század írói nézeteinek és viszonyainak, valamint a bibliának alapos ismeretével volt írva. A czim után ítélve, e művet a lengyelhoni és erdélyi unitárius papok készítették, de úgy látszik, hogy mielőtt

¹ Életéről ez adaton kívül semmit sem tudunk. V. ö. *Bodnár*: Irod.-tört. I. 192—193. *Kanyaró*: Prot. vitairatok. Könyvszemle, 1896. 329.

² *Kanyaró* írja i. h. 331. l., hogy „e képek elsejét“ aligha Császmái készítette. „E képeket a lengyel és unitárius papok együttesen szedték össze a katolikus Krakkó, Róma stb. környékéről“. Nehány sorral alább pedig „magyar művész“ illusztrációiul említi azokat. *Kanyaró* ellenvetése érthetetlen. Miért tagadja Császmái szerzőségét, midőn ezt maga Császmái elismeri? És miért állítja Császmáival szembe a „magyar művész“ elnevezést? Hiszen Császmái is magyar volt. Az tény, hogy a reformáció a gunyiratok mellé gunyarajzokat is produkált fölös számmal s különösen Németország járt elől e tekintetben. (V. ö. O. v. *Leixner*: *Gesch. d. d. Lit.* 196—270. l.) Nem lehetetlen, hogy ily minták buzdították Császmáit is a rajzolásra.

A mi *Kanyaró*nak azt a föltevését illeti, hogy e képek a *De falsa* előtt Császmái önálló munkájában megjelentek (i. h. 333. l.), minden bizonyítás híjján nem tartjuk elfogadhatónak. Legfőlebb annyit concedálunk, hogy a *De falsa* IV. fejezetéből különlenyomat is készítettett — népszerűsítés végett. (V. ö. Erd. orsz.-gyűl. eml. X. 179. l.) Talán e különlenyomatot tartotta *Kanyaró* önálló munkának.

ők ezzel a nyilvánosságra léptek, többször átdolgozták s csak miután az egyes dolgozók műveit összhangzásba hozták, becsátották sajtó alá. Hogy milyen emelkedettség van e könyv stílusában, mily filozofia a reformáció eseményeinek az áttekintésében, mutatják a sorok, melyekben a reformáció történetének bölcselete meglepő éleselméjűséggel van kifejtve.

A Rövid útmutatás szerzője mindenekelőtt azt igyekszik bebizonyítani, hogy János 1:1-ben a kezdet szó nem jelent, mert nem jelenthet örökkévalóságot. Azután kimutatja, hogy két teremtés van s mi a különbség az ó- és új-szövetség között. Továbbá kiváló súlyt fektet Jézusnak a Mária magvából való és így emberi származására s azt mondja, hogy János evangéliuma kezdetén nem arról a külső teremtésről szól, a melyről Mózes; Jézus semmi külső dolgot nem teremtett és így az ő jelzőit Istenre alkalmazni nem lehet. Ezután 10 szabályt ad elő, melyek alapján a szentírás valódi értelmét ki lehet magyarázni s egyszersmind meg is magyarázza I. Móz. 1:26-ot „ama cikkek és regulák rendi szerint“. A conclusioban elmondja, hogy ezeket az együgyűek vigasztalására és épülésére akarta írni. (V. ö. Ker. Magv. 1877: 366. Simén D.) Uzoni-Fosztó tévesen írja, hogy az unitárius eszmék Dávid művei között e helyen jelennek meg először.

A Rövid magyarázat 4. fejezetében a szentháromság történetét (megvan a De falsa 1. k. 2., 3. cap.); Krisztus második eljövételét s az idők teljességét (ezekben Pokoly a chiliasmust és anabaptismust látja); János 17:3 alapján kifejtve az Egy Atya Istenről, a Jézus Krisztusról és a Szentlélekről való hitvallását (ez megvan a Refutatioban), három prédikációját (1. atyáról, 2. fiuról, 3. szentlélekről; megvan a De vera 5. cap.) adja. A negyedik rész tanácsadás, miképpen a hív keresztény ennyi sok vélekedésből megszabadulván, az igaz értelemben megmaradhasson és üdvösségének útjában bátran járhasson.

E könyvek hatása rendkívüli volt. Thuri Mátyás elküldvén azok egy példányát Wolf wittenbergi tanárhoz, esatolt levelében írja, hogy lelke szörnyű fájdalom nélkül említeni sem képes e veszedelmes emberek tanainak előhaladását. Küldöttek e könyvekből Bullinger Henriknek, Béza Todornak s Simler Jósiásnak is, kérve, hogy ezáfolják meg azokat. Ez utóbbi ígérete szerint nemsokára könyvet bocsát közre Dávid ellen.

Károlyi Gáspár Melius fogalmazásában november 15.-én Göncezről a tiszamelléki esperesek nevében zsinathívó levelet küldött szét az 1568. jan. 6.-án Szikszón tartandó congregatióra, „minthogy az egyházat az Arius, Sabellius, Fotinus, Samosatai és Serveto tudománya által veszélyeztetve látják“. A meghívó levéllel együtt küldötte 24 vitatételüket is. Két nap mulva Svendi Lázárhoz, a Kassavidéki fővezérhez kérőlevelet intéztek zsinattarthatás végett. E levélben olvassuk: „Ha találkoznának Magyarországon egyik vagy másik rendben az Arius tanával megfertőzöttek, kényszerítettessenek azok e főurnak tekintélyével megjelenni, kiváltképen pedig Egri Lukács, aki most Ungvárbán tartózkodik“. A szikszói zsinatra való meghívót Károlyi elküldötte Dávidéknak is.

Melius december 4.-én Debreczenben előértekezletet akart tartani Dávid és Egri ellen. Meghívóját, melyben Dávidéknak „Arius, Cerinthus és Gentile skorpiók pestises utódinak, a viperák ezen szülőinek“ „hamuvá égetésére“ tesz czélzást, elküldötte erdélyi ellenfeleikhez is, fölkérve őket közöttük megjelenésre. Dávid e meghívásra azt felelte, hogy zsinatjuk kitűzött helye gyanus, mert ki van téve a török s német száguldozásoknak; ehhez járul, hogy azon helység papja (Melius) vértől nem irtózó ember, ki minden hívőnek lest hány és életére tör. A debreczeni zsinat Dávidék nélkül is megtartatott, de határozatait nem ismerjük. Az unitáriusok a „*Disputatio Debrecinensis, comoedia Válaszutina illustrata*“ czimmal komikotragédiával feleltek e zsinat végzéseire. Ki e Disputatio írója? ¹ — nem tudjuk; hogy elő is adták, a Válaszutina illustrata kifejezésből gyaníthatjuk. Dézsi Lajos szerint „úgy körülbelül 1570 körül iratott.“ Inkább hiszük, hogy a vita hevében, nyomban a hír érkezte után készítette valaki Dávid környezetéből Kolozsváron Sztárai „Az igaz papságnak tüköre“ mintájára. „De hogy Melius győzelemmel ne dicsekedhessék — folytatja válaszát Dávid —, s ne hirdethesse, hogy ők a világosságot kerülik, méltóztassanak a szellem fegyverével hozzájok jönni“ — Tordára, 1568. márcz. 3-ra, „náluk, mint eddig tapasztalták, most is a legbiztosabb helyen lesznek; atyjokfiái segélye sem fog hiányozni s bár ellenkezők

¹ *Kanyaró*: Unitár. Magyarországon. 94. l. minden megokolás nélkül Karádit tartja e disputatio szerzőjéül.

nézeteik, mindent békésen és a szelidség lelkével fognak elintézhetni“. Csatolja egyben a vita tételeit is. Februárius 3-án pótlólag tudatták, hogy a fejedelemnek Székelytámad várában költ határozata szerint, „hogy ily nagy dolog annál nagyobb tisztelességgel és méltósággal menjen végbe“, a Tordára hirdetett zsinat Gyulafehérváron fog megtartatni.

Melius úgy vélte, hogy — mielőtt e döntőnek ígérkező vitán megjelennék — egyháza legsürgősebb ügyeit intézi el. Ilyen volt az úrvacsorai kenyér. Az e czélből is tartott 1568 jan. 6-iki szikszói zsinaton az ostyavétel eltöröltetett ugyan, de a közönséges kenyér használata, akár kovászos, akár kovasztalan lenne is az, szabadon hagyatott az írás egymástól eltérő előadásainál fogva. Fontosabb volt azonban Egri Lukács ügye. Egri Lukács ungvári lelkész 27 tételt terjesztett az egyház elé megvitatás végett. Svendi ezért engedélyt adott a jan. 27.-én Kassán tartandó zsinatra. A kálvinisták ugyanannyi tételben igyekeztek megeczáfolni Egrit, ki gyűlés után — nem másítván meg állításait, következőleg nehogy időközben újra zavart támaszthasson — fogva tartatott. Még csak a Debreczen vidéki lelkészeket kellett hitük épségének megóvására figyelmeztetni a febr. 2.-iki zsinaton, azután megindulhatott Melius nagyszámú kísérettel a gyulafehérvári zsinatra. Tíz napig tartott itt a vetélkedés s a kálvinisták legjobb szónok-polemikusai mérkőztek az unitáriusokkal. — Melius mellett Czeglédi György, Sándor András, Turi Pál, Kis Lőrincz, Károlyi Péter; Dávid mellett: Basilius István, Hunyadi Demeter, Gyulai Pál, Szegedi Lajos, Császmái István, Sztárai Miklós és Karádi Pál vitatkoztak. A lutheristákat Hebler s hívei képviselték. Az a tény, hogy Hebler s Melius, meg sem várva a zsinat végét, nyolczadnapra már eltávoztak, mutatja a vitatkozás eredményét. Egyháztörténeti szempontból a legfontosabb gyűlések egyike volt ez, melyen az unitárizmus sorsa fordult meg. A gyűlés jegyzői Fejérvári Márton, Marosi Sinnig János, Óvári Benedek és Vagner Gergely voltak. Az ő följegyzéseik alapján a vita leírását mindkét párt még ez évben kiadta. Melius és Heltai könyve Kolozsváron jelent meg *Brevis emanatio Disputationis Albanae de Deo* czímmel, Dávidé *Brevis enarratio disputationis Albanae de deo trino et Christo duplici* ezímen Hoffhalter özvegyénél Gyulafehérváron. Heltai, miután unitáriussá lett, 1570-ben unitárius szempontból átdolgozva, újra kiadta.

A gyulafehérvári zsinat után a harez a két fél között teljes erővel kitört. More Mihály unitárius költő kezdi a támadást azzal, hogy gúnyverset ír Meliusról. Majd Basilius, szintén unitárius író támad *A Credonak vagy Apostoli vallásnak magyarázatjáról* és *Egy néhány kérdések a keresztyéni igaz hitről és azzal ellenkező tudományról az Istennek egyházában* című könyveivel. Császmái István is felelt Thordai Andrásnak a mult évi könyvére. E kisebb szabású polemiákat Károlyi Péter egészíti ki, egyenesen Dávidnak rontván. Dávid Károlyi csapását *A szentírásnak fundamentomáról* cz. könyvvel fogta föl. Melius zsinattal kezdte a vitatkozást. 1568 aug. 22-re Nagyváradra gyűlést hívott össze, valószínűleg azonban itt nem tarthatták meg colloquiумokat, mert 24.-én Czeglédi Ferencz elnöklésével tartott sárospataki zsinaton jelenik meg. Dávid e zsinatok komoly hangú végzéseire Károlyi ellen írott magyar nyelvű könyvének latin átdolgozásával (*De mediatoris Jesu Christi hominis divinitate*); személyeskedő és sértő kifejezéseire pedig *Dehortatio et descriptio Dei tripersonati* című satirikus verssel felelt. Egyszersmind a sárospataki zsinatnak nov. 14-re Tordára invitáló meghívóval válaszolt, esatolván a vitatkozásra kitűzött 14 tételt is. Melius 28 pontban czáfolta azokat, mit Dávid ugyanannyi ellenzáfolattal, valamint 8 más ellentétellel ellátva Meliusnak visszaküldött (*Demonstratio falsitatis doctrinae Petri Melii et reliquorum Sophistarum per Antitheses*).¹

E magyarországi támadásokat a németországi tudósok polemikus iratai egészítették ki. Első ezek közül Zanchi Jeromosé, ki III. Frigyes választófejedelem kérésére írta *De tribus Elohim* cz. munkáját. Zanichinál nagyobb hévvel támadt Major György wittenbergi tanár. Csáki kanczellárhoz intézett ajánlólevelében Dávidot dehonestálni igyekezett, mire ez szellemes czáfolattal válaszolt, kimutatva, hogy a wittenbergi tudós tulajdonképen a római hitet védi, midőn őt támadja, pedig ez bizonyára nem volt czélja. Állításainak bizonyításánál Major a szentírásról megfelekezve csak a conciliumi végzésekre, a szentatyák írásaira, a symbolumokra, pápai rendeletekre és templomi énekekre hivatkozik,

¹ . . . una cum refutatione Antitheseon veri et Turcici Christi, nunc primum Debrecini impressarum. *Jakab E.* (Dávid F. Emléke II. köt. 49. l. jegyz.) megjelenését 1568-ban a fejérvári vita utánra teszi a VIII. Antitheses alapján. Ezt elfogadja *Kanyaró* is (Magy. Könyvszemle i. h. 333.).

holott a sardikai, sirmiumi és efezusi conciliumok egészen más irányú végzéseket hoztak, a többi argumentumok pedig nem protestáns, de csupán pápista ember előtt bírhatnak bizonyító erővel. Igen érdekes az is, a mit Dávid arra a vádra irt, hogy ő Arius követője. „Arius tanai követésével is vádolják őket — ugymond —, de alap nélkül. Nagy Konstantin egész birodalmában Arius minden könyvét összegyűjtetvén, megégettette; ellenségei irhattak tanairól, a mi nekik tetszett. A mit ő valóban tanított, meglehet, hasznos lenne tudniok a mostani zavarok között; de a mit hitvallásáról Sándor, alexandriai püspök, győztes ellenfele hagyott hátra, nem teljes hitelességű, s ha az, nem egyező az ő (Dávid) és Blandrata s hiveik tanaival.“ E nyilatkozatban éreznünk kell a kritikai aparatussal dolgozó tudós theologust. *A Major György elleni czáfolat* a második munka a magyar polemikus irodalomban, mely képpel van diszitve. A 3 kép közül az első a De trinitate mise elébe van téve az 1553-ban Rómában megjelent Officium beatae Virginis ez. könyvben. A második a krakkói vártemplomban levő „rachos.“ A harmadik a beregszászi „Ligaeus.“ Majorénél hidegebb, izetlenebb és meddőbb könyv ez időben világ elé nem került — írja összefoglalólag az ekkor már püspök Dávid.

Melius följegyezte, hogy Dávid Ferencz ez évben Debreczenben járt. Melyik zsinaton s mit végzett? -- ismeretlen. Annyi mégis gyanítható, hogy az ott tapasztalt s hallott dolgok birták rá az 1568. okt. 10.-iki nagyváradi zsinat összehívására. Irodalomtörténeti szempontból is jellemző sorokkal kezdi zsinathívó levelét: „Magyarországi egyházi szolgatársaink és atyánkfiai — írja — nemcsak minket gyaláznak, a kik Isten megismert igazságát védni és megszilárdítani tartozunk; hanem a velünk egy tudományt valló papokat is az ország törvényei ellenére helyükről elkergetik, hitük megtagadására kényszerítik; a kiket közējük ekléziába kirendelünk, szidalmaznak, magánvetélkedésre hívják ki, az igazság oltalmazásától eltiltják, öngyözelműkről s a mieink zavarba jöttéről mesterségesen kigondolt híreket közölván: a keresztény és atyafiai szeretetet megszegik, botránnyal és veszedelmet támasztanak s azoknak, kik még tanaink igazságában eléggé megerősödvén nincsenek, szívet sebezve, lelkiismeretét megháborítják.“ „Egyszersmind — folytatja alább, — azért, mert a vele egy értelmű levők az ellenféltől gyakran bántalmaztatnak, vitára

kényszerítettnek s mivel könyveiket valamennyien olvasni nem tudják, kéri hogy magyar nyelven legyen a vitatkozás, a kétség alatt álló kérdések terjesztessenek nyilvánosság elé s úgy jőjjön létre közmegállapodás.“ Melius kezdetben nem akart megjelenni a Dávid által önhatalmulag hirdetett eme gyűlésen. Azonban a fejedelem nem fogadván el mentségét, Melius újabb levelében egy heti halasztást kérve, annak letelte utánra megjelenését ígérte. Október 20.-án kezdődött a vita a Dávid által előterjesztet 9 tételről. Melius segítőtársai voltak: Károlyi Gáspár és Péter, Thuri Pál, Erdődi Gáspár, Czeglédi György, Thordai Ádám és Hellopaeus Bálint; Dávidéi: Boeskay György, Heltai, Kozárvári Pál, Basilius István, Vásárhelyi Ambrus, Sasvári Gergely és Kratzer György. A vitatkozás négy napon keresztül eredménytelen volt s csak az ötödik napon vett döntő fordulatot. Dávid felelve Meliusnak, megdönté annak érvelését Krisztus „láthatatlan és halhatatlan Istenségéről“. Syllogiomusát éppen tovább akarta fűzni, mikor közbeszól Czeglédi György: Ha a kálvinisták feje, Melius, le is győzetik, a kálvinizmus sorsa ez által nem fog megrendülni. Nagy csorba esett e kijelentéssel Melius legyőzhetetlenségén, nagyobb, semhogy azt a sarjadzó kálvinista egyház békén elviselhette volna. Meliusnak gondoskedni kellett arról, hogy e csorba kireperáltassék. Megkezdődik hát a XVI. század legnagyobb könyvpolemiája, mely következményeivel messze túlhaladta a gyulafehérvári zsinat által provokáltat.

A váradi zsinat jegyzőkönyvét Dávidék még ez évben kinyomtatták Kolozsváron. Meliusék megelégedtek a Dávid tételeire adott válaszuk közlésével. Az ezek alapján fejlődött polemiaiban a kezdés a kálvinistáké volt. A felszentelendő papok esküformájába bevették, hogy a pápisták és Dávid Ferencz vallását és más hasonlók tévedéseit tőlük telhetőleg megezáfolni igyekeznek. A wittenbergi tanulókat is ilyen útasításokkal látták el.

A könyvharcot is ők kezdik. Szegedi Kiss István az első, ki *Associatio vera de Trinitate*-jában megtámadta az unitáriusokat. E támadás csak kis körben keltett feltűnést, t. i. csak azok között, kik e munka kéziratát ismerték, mert csak négy év múlva került nyomdába, Skarica közbenjárására, Genfben. Dávid az érdemleges mérkőzést siettetendő, 1569 aug. 20.-án Gyula-

fehérváron megjelent *Prédikációs könyve* alapján *De regno Christi* czimmel új munkát bocsátott közre. Ezt követte a *De regno Antichristi*, mely Jakab Elek összehasonlítása szerint sok helyen szószerinti idézet Servetónak *Restitutio Christianismi* cz. munkájából. Servetóról ez alkalommal Basilius s egy Névtelen dicsérő költeményt is irt, őt martyrnak s a megkövezett István vértanú társának nevezvén. Czeglédi s Károlyi nem késtek Basiliust e kifejezésekért megdorgálni. Melius Dávid könyveire az 1570 jul. 26.-iki csengeri zsinaton ígért feleletet. Dávid a neki megküldött meghívást a fejedelem útasítására nem fogadta el. Melius fájdalommal vette ezt tudomásul, aztán — ügyét nem téve függővé a Blandratisták megjelenésétől — határozatot hozatott ellenük, kik „nyelveket nem tudnak, a forrásokat nem ismerik s czéljukhoz képest elferditik“. Végzésüket kinyomtatták s Meliusnak 3 új művével, valamint Béza levelével együtt elküldötték János Zsigmondhoz megismerés végett. Dávidék *Responsio Pastorum ac Ministrorum Ecclesiarum in Transylvania* cz. könyvvel feleltek ez iratokra. A csengeri Confessiot a kálvinisták külföldre is elküldték, így kapta meg azt Béza Skaricától s irta a *Dialogi Graeci Athanasii* munkáját az unitáriusok ellen, ígérve Skaricának, hogy egyházának érdekében mindig szívesen áll rendelkezésükre. A további külföldi segítségre azonban ezúttal nem volt szükség, mert a magyar kálvinista írók meglepő termékenységet mutattak. Károlyi Péter *Brevis erudita et perspicua explicatio* és *Az egy igaz Istenről és a Jézus Krisztusnak Isten-ségéről és Fiúságáról való könyvek*-kel; Hellopeus *Tractatus*-ával hadakozott. Mindkettőjüknek előbb Sommer, majd Dávid felelt. Jelentősebb volt Melius munkássága, ki három könyvet irt. *Az egész szentirásból való tudomány* és a *Principia* cziműek Melius régi módszere szerint készültek; *Az igaz szentirásból kisedett ének* „Az Hunyadi János éneke“ nótájára azonban új, mert Meliusnak első verses írata. Igaz, hogy csak részben eredeti, mivel *Az egész szentirásból való igaz tudomány*-ának Dávid *Dehortatio et descriptio Dei tripersonati*-ja mintájára készített versesbeszéde. Hangja a megszokott sértő, mint ez alkalommal a Károlyi prédikációjáé is.

A csengeri zsinatra nem mehetvén el, Dávid a szept. 5.-re összehívott marosvásárhelyi zsinaton kívánt Meliusszal mérkőzni. Sajnos, e zsinatról a vitapontokon kívül semmi értesítésünk

nem maradt. A következmények azonban azt sejtetik, hogy ez alkalommal új ellenfél is jelentkezett a római hitűekben. Különbö-
ben nem tudnók megérteni, miért kellett 3 könyvet is írni elle-
nük. Egyik volt a Sommeré (*Theses*), másik a Dávidé (*Köny-
vecske az igaz keresztyéni keresztségről és a pápa Antikrisztusnak
majmózisáról*), harmadik a Heltaié (*Háló*). Az utóbbi kettő for-
ditás. Mire e könyvek forgalomba kerültek, az unitárius egyház
nagy veszteséget szenvedett: főpatronusa, a fejedelem, meghalt.
Irodalomtörténeti szempontból ez esemény nevezetes 1. Sommer
szép elégiái miatt, 2. azért, mert a későbbi hitviták egészen más
irányt vettek. Báthory Istvánnal a római katolikus uralom
kerekedett felül, a protestáns írók lassan-lassan elnémultanak.
Az a két hatalmas alkotás, mely Dávid ezidei gondolkozásának
foglatatja: *Az egy ő magától való felséges Istenről és az ő igaz
Fiáról* és *Az egy Atya Istennek és az ő áldott szent fiának Isten-
ségekről*,¹ immár csak határjelzőül szolgálhatott a nagyevű szerző
dicsősége fejlődésének, mert úgy ő, valamint vallása szeren-
cséje ettől kezdve hanyatlóban. Hiába a lelkiismeretről hozott
törvény, az idők folyását erőszakosan meggyorsítani nem lehet.
Még mindig a XVI. században vagyunk: *cujus regio, ejus
religio*.

Még csak egy könyvet s egy levelet említünk meg e
korból, aztán lezárjuk e fejezetet. A könyv Károlyi Péter Brevis
Explicatiojára Sommer *Refutatioja*; a levél Dávidé s Palaeolo-
gushoz íratott. Sommer könyvében Dávidnak Krisztus nem
imádása tanát értelmezi, a levél e tant először határozza meg.
Hogy mit jelentett akkor a De non invocando Christo tanítani,
igen helyesen ismerte fel Pokoly, midőn így magyarázta: „Dávid
arra az eredményre jutott, hogy a trinitárius felfogást csak
akkor lehet sikerrel megostromolni, ha azt tanítják, hogy a Fiu
nemcsak számban, de lényegében is különbözik az Atyától.
Vizsgálódását arra a pontra irányította tehát, hogy vajjon a
szentírás hasonyszerűségei (analógiái) megengedik-e ezt a követ-
keztetést?”

Azonban — s ez kortörténeti szempontból fontos — „nem
lehet többé az igazságot bátorságosan vizsgálni — írja Dávid

¹ E művében felel Dávid, Károlyi Péternek „Az egy igaz Istenről”
való prédikációira. V. ö. *Kanyaró*: Protestáns vitairatok (i. h.), 334—
335. l. „Az egy őmagától való” Meliusnak szól.

Palaeologusnak —; hogy pedig nyilvánosan is valljuk, a mit hiszünk: arról jobb, ha hallgatok“. . . . 1572 december 15.-én meghalt Melius!

Foglaljuk össze a Dávid s Melius közti polemiák jelentőségét.

Laskói Csókás Péter De homine magno (1585) cz. könyvének tanúsága szerint Meliust 1557 végén Wittenbergből azért hívták haza, „hogy a szentháromságtagadók ellen küzdő hazának segítségére legyen“. Tehát — s Zoványi¹ éppen ezt hagyja figyelmen kívül e kifejezés bírálatakor — a Stancaro támasztotta viszály lecsöndesítése volt első egyházi megbízatása. Nem tudjuk, milyen idős volt ekkor. Révész hajlandó hinni, hogy e meghívás foglalójául már előbb kivívta a köztiszteletet. Zoványi ellenkező véleményen van. Bármelyik részen álljon is az igazság, annyi tény, hogy Dávid is, Melius is Stancaro ellen való küzdelemben lép a protestáns polemica terére. Ám, különböző előkészülettel. Melius a tolnai iskolában tanulván, protestáns tanároktól nyerte első kiképeztetését s ha lelke gyűlölte a római katolikus hitet, melyhez őt semmi nem kötötte, a megvetés erejével tette azt. Dávid átfejlődött, neki mindig éreznie kellett az evolúciót hitváltoztatásaiban s ez érzése tiszteletre ösztönözte legindulatosabb vitáiban is.

Állandó jellemük megértésének ez a magyarázata. Melius vitáinak karaktere heves, fékevesztett, mint olyan emberé, ki föltétlenül s vakon hisz igazságában. Dávid a legkritikusabb pillanatokban sem ragadtatja el magát, szinte félvén, nehogy egy újabb pillanat előbbi véleményének megjobbítására, megváltoztatására kényszerítse. Melius hitének erősségére szegzi tekintetét, Dávid minduntalan a gyöngeségeket látja. Csak természetes, hogy Melius „az elmélkedést, okoskodást ép úgy megvetette, mint a szépség erejét, az elokvenzia pompáját. Komolyan, világosan szól, ritkán színtelen vagy untató; de izlése zordon, ereje durvasággal vegyül s az ótestamentom legsötétebb lapjaira emlékeztet“. ² Dávid a Rövid útmutatásban köszöni ellenfeleinek, hogy oly kiáltásokat tőnek ellene, s az ő nézetük szerint hamisan, mindenütt eretneknek kiáltották ki; mert ha ezt nem teszik, talán — mint eddig is — az Isten

¹ Zoványi: Tanulmányok, stb. Melius Péter ifjusága.

² Horváth Cyrill jellemző szavai.

igazságát magába eltemette volna. Mi egyéb ez, mint a polemikának szanckezionálása az igazság kifürkészése végett?

Azonban Melius is szerette a vitatkozást, ha a győzelemért is, „mert Krisztus nem a harczolónak, hanem a győzőnek itéli oda a jutalmat“. Ezért nem elégszik meg a prédikátorsággal, sőt a szóbeli vitákkal sem. „Átkozottak, a kik azt mondják: no, a mit én tudok, prédikálok, meg nem irom a maradéknak. Hallod-e, hogy atyákuak hí minket az Úr, vetőknek: hát valamit hagyjunk a fiaknak; vessünk, hadd jusson a maradékoknak is. Mert valakik prédikációkat irtok a maradékoknak igazán és az írást magyarázzátok, több hasznot tesztek, hogy nem a kiáltó szóval, mert az csak a jelenvalóknak használ“. Ez elv alapján mozgósítja egyházának minden pennaforogató emberét.

3. *Socinus Faustusszal.*

Az 1571.-iki marosvásárhelyi országgyűlés elismerte az unitárizmust, az 1576 jun. 28.-iki megyesi partium pedig az unitárius superintendentiát törvényesítette, Dávidot jelentvén ki az első püspöknek. A czél tehát, melyért Dávid oly sokat küzdött, el volt érve. Hanem az eredmény a gyakorlatban távolról sem volt olyan kielégítő, minőnek remélte. Az, hogy a biblia megbízható lefordítására előbb Máté lengyel tudós, majd Palaeologus Jakab elnökletével bizottságot szervezett; valamint, hogy *Istendicséreteket* fordítottak¹ templomi használatra, csak külső segítsége volt az egyháznak. Mi volt az unitárizmus ekkor? Bár ez elnevezéssel jelölték meg, tulajdonképpen antitrinitáriusság vala; létjogosultságát az ellentét adta. Dávid jól érezte, hogy új egyháza a reformálás fél útján meg nem állhat. Hiszen a Kálvin egyházának erőssége sem a háromság volt, hanem az a viszony, mely az egyház s társadalom között keletkezett. Melius törekvéseiben is ez a fontosabb, bár maga nem egyszer hajlandóbbnak mutatkozott a bibliában való vakhit apostolává válni. Az unitárizmus tényleges alapjának megteremtése várt Dávidra; oly irányu munka, melyre a Palaeologushoz írott levélben történik említés. A mikor Dávid e munkára vállal-

¹ *Uzoni-Fosztó* egyh. tört. I. 639 l., *Jakab E.*: Dávid F. E. I. 216—223. V. ö. *Nagy János*: *Ker. Magv.* 1871. 93—126 l. („Az unitáriusok énekes könyveiről“.)

kozott, egyike lett az emberi haladás mártyrjainak, ki többre becsülve környezetét a valóságnál, az igazság kérésének szabadsága czimén azoknak segítségével vágyott önnön keblének megnyugtatóására, kik őt többé meg nem érthették. Nem Blandrata, nem Báthory, nem is Socinus buktatták meg Dávidot, hanem a marosvásárhelyi országgyűlés, a mely az antirinitárizmus dogmatizálását kívánta, ez által merevvé tevén a fejlődő unitárius gondolatot.¹

A vásárhelyi országgyűlés a sociniánus unitárizmust törvényesítette. De hát mi volt ez? A bibliában sehol sincs megírva, hogy az egy isteni lényben három személy van, valamint az sincs, hogy a Krisztus egy személyben kettős természet. Úgy kell ezt érteni, hogy egy személyben nem lehet két tökéletes természet, következésképp a Krisztus sem egyesítheti önlényében a végtelen és változhatatlan természetet a végesselel és változóval. Krisztus tehát vagy csak Isten, vagy csak ember. Melyik ezek közül? Az tény, hogy Krisztus élt, szenvedett, meghalt; egyéniségének egyik jelzője tehát a véges, a halandó. Ennélfogva Krisztus ember volt. „Midőn a socinanusok az egyház christológiájának ily fordulatot adtak, ez által egyszersmind ellentétbe kerültek János evangelista logos-ának égből való származásával (1:1—14.). S minthogy a plátói és philói logos theoriáját nem fejtették ki kellőleg, nem magyarázták meg, hogy az ember az isteni dolgok ismeretére nem közvetítők, hanem saját lelke által jut el: ezért, midőn az a kérdés merült fel, honnan nyerte Krisztus mindazt, a mire az embereket tanította? a 2. Móz. 19. és 20. részei alapján az empirizmushoz fordultak s ennek segélyével azt felelték, hogy Isten tanította meg Jézust mindazokra. Még pedig olyformán, hogy miként Mózes háromszor ment fel a sinai hegyre Istenhez a törvény kihirdetése előtt, úgy Jézus is felment az égbe és ott őt Isten mindenre megtanította. E sociniánus nézet szerint tehát Jézus nem egyéb oly embernél, a ki legfőbb prófétai tiszteltel van felruházva. S mivel próféta, ezért szerintök Jézust segítségül is lehet hívni“ (L. Simén D. kitűnő czikkét *Ker. Magv.* 1872.)

Dávid Ferencz más véleményen volt. Ő ragaszkodott azon bibliai kijelentésekhez (5. Móz. 6:4., Márk. 12:29.), melyekben

¹ Ezzel csak az u. n. lélektani okra kívánok rámutatni. Hogy Blandratának mennyi része volt Dávid elbukásában, alább részletezem.

Isten „egyetlen Úr“-nak van nevezve s „csak őt szabad illetni vallásos tisztelettel“. Ezen egyistenségi elméletet minden megsértéstől védelmezte. Abban, hogy Krisztust is segítségül lehet hívni, a monotheismus megsértését látta s azt határozottan visszaútasította, hirdetvén, hogy Christus non est invocandus. Ez által pedig megsértette a törvényesített sociniánus unitárizmust. Paptársai: Hunyadi Demeter, Szathmári István, Basilius és Eppel, főleg azonban Blandrata arra kérték, hogy — ám higgye ő azokat, de legalább — ne tanítsa, ne terjeszsze. Dávid e — kortörténeti szempontból — határozottan jóakaratu figyelmeztetést a lelkiismeretszabadságra való hivatkozással ridegen visszaútasította. Blandrata socinianus hiveivel egyetértőleg utolsó kísérletre határozva magát, saját költségén Baselből Erdélybe hívatta Socinus Faustust, Laelius öcsését a végett, hogy győzze meg Dávidot újításának helytelen voltáról. 1578 októberében érkezett meg Socinus s Dávid házában szállásoltatott el. Aztán megkezdődött az 1579 ápriliséig tartó vita. Dávid de non invocando Christo hitére Socinus azt felelte, hogy „a Krisztus segítségül hívása egyáltalában nem veszélyezteti az ó- és új-testamentum monotheismusát. Egyfelől azért, mert Krisztusban tulajdonképpen nem őt magát imádjuk, hanem Istent, a ki őt hatalommal ruházta fel. Másfelől azért sem, mert senki sem köteles Krisztust segítségül hívni. Ezt tenni vagy nem tenni mindenkinek szabadságában áll úgy annyira, hogy a ki elég erősnek érzi magát a hitben arra, hogy egyenesen Istenhez forduljon, az ezt mindig megtetheti. Krisztus segítségül hívása csak arra való, hogy minket a hitben megerősítsen“.

Dávid e közvetítő magyarázatot nem tartotta kielégítőnek s tovább megmaradt állításánál. Socinus látva, hogy fáradozása sikertelen, értesítette erről Blandratát, hatásosabb argumentumot ajánlva figyelmebe: a fejedelmi megintést. Blandrata megfogadta a tanácsot.

Socinus küldetése ezzel véget is ért.

4. *Blandratával.*

Alea jacta est. Az út, mely Dávid irányát jelzi, meredek örvényhez ért. Az igazság fáradhatatlan útasa rálépett a szélső kőre. Vajjon elég erős lesz nem tántorogni, megrettenve visszatér-e avagy elkáprázva önnön merészségétől, szédülten zuhan

alá? Egy pillanatra mintha a hangulat elnyomta volna a józan ész: Dávid belenyugszik a lengyel socinianusok itéletébe. Az elesigázott test hát pihenni kíván. De tudhat-e ura lenni a test a léleknek? . . . És Dávid fogadása ellenére összehívja az 1579. febr. 24.-iki tordai zsinatot; daczolva mindenkivel néhány hívén kívül, hiszen — mint zsinathívó levelében írja — „a proféták és apostolok tudományán épült tanokat szél és habok el nem sodorják s Isten igéje, mint élő tűz, mely élesebb a kétélű kardnál, oly mély gyökeret vert az emberi szívben, hogy azt onnan kiszaggatni nem lehet.“

A hír hallatára Blandrata siet a fejedelemhez e szőszegeően való megbotránkozásának kifejezést adni. A fejedelem, a törvények legfőbb őre, teljesíti kötelességét. Az áprilisi országgyűlés — mint egykor Judeában — összeül igazságot tenni. Blandrata — Péter! — megtagadja barátját. A partium egyértelműleg halált kíván az innovatorra . . .

Elmondjuk-e a már ekkor szélütötte béna végső erőfeszítését, a könyörületes Trauzner Lukács önfeláldozó készségét? Szavunk elhal a lármában, melyet Hunyadi Demeter, Eppel János, Eppel István, Bonus Lukács s Blandrata — e régi pajtások — tiltakozása üt. Avagy bemutassuk az innovator vitairatait, melyek vitát többé nem provokáltak, mert a kik olvasták, nem az igazságot látták bennük, de a törvény szövegétől való eltérést s épen ezért nem meggyőzni, de megfenyítettetni akarták azok szerzőjét. A hosszú s kínos gyulafehérvári vitában Dávid minden barátja redukálja szabadelvűségét. Blandrata az első, ki nyíltan bevallja, hogy állása biztosítása végett teszi ezt; követi őt Hunyadi Demeter, az új plebánus, ötven paptársával s Dávid egyedül maradt. Kimondatott már az is, hogy életét csak elveivel válthatja meg. Elérkezett hát a pillanat, amelyben meglátszik hitének ereje. Emlékszünk, hogy Egri Lukács hasonló helyzetben elfogadta a „törökbékét“. Dávid lelkében nagyobb volt az igazság ereje. „A pápák kardja, a kereszt s a halál képe, semmi sem fogja az igazságot útjában feltartóztatni“ — mondja s meghal 1579. nov. 15.-én a dévai vár börtönében.

(Folytatása következik.)

DR. BORBÉLY ISTVÁN.

Egyházfőtanácsi gyűlés.

(Aug. 29. 30. 31.)

I. Ferencz József püspök megnyitó beszéde.

Méltóságos és Főtisztelendő Egyházi Főtanács!

Hálával eltelve lelkemben az isteni Gondviselés iránt, hogy áldó kezét e lefolyt egyházi évben is egyházunk felett tartva, az ő segédelmével annak előmenetelét munkálynk megengedte, az atyafiságos szeretet melegével üdvözlöm jelen egyházi főtanácsunknak egybegyült tagjait s megnyitó beszédemet azzal kezdem, a mivel a mult évit végeztem volt, a „Ne temere“ czim alatt ismeretes pápai decretummal. Csakhogy most úgy beszélhetek arról, mint egy fejünk felett tovatűnt sötét fellegről, mely pusztító villámokat rejtett magában, de szerencsére elvonult a nélkül, hogy viharban tört volna ki. Mert a mint méltóztatnak tudni, a pápa ezt a decretumát a róm. kath. püspökség közbenjárására visszavonta. Tisztelet érette a főpapságnak. De remélem, hogy ez érdemből semmit sem vonok le azzal, ha azon meggyőződésemnek adok kifejezést, hogy ezen hazafias munkásságban nagy segítségére volt az az általános felháborodás is, mely e decretum iránt országszerte nyilvánult.

Sajnos azonban, ezzel még nincs vége annak a veszedelemnek, a mely a Ne temere-vel fenyegetett. Szerintem még a pápának a róm. kath. főpapság közbenjárására tett engedményét sem lehet egészen a decretum visszavonásának tekinteni. Csak olyan megkerülése ez annak, a mennyiben tekintettel a fennforgó kivételes körülményekre, helyet adott a főpapság azon kérelmének, hogy a „Provida“ szóval kezdődő s eredetileg csakis Németországnak szóló pápai constitutio Magyarországra is kiterjesztessék s egyúttal kijelentette, hogy mindazokat a vegyes házasságokat, a melyek Magyarországon a Ne temere életbe léptetése óta e czimen érvénytelenül köttettek, érvényeseknek